

prof. Szigeti Péter /DSc./

Kritikai elmélet – világrendszer kutatás – posztmarxizmus

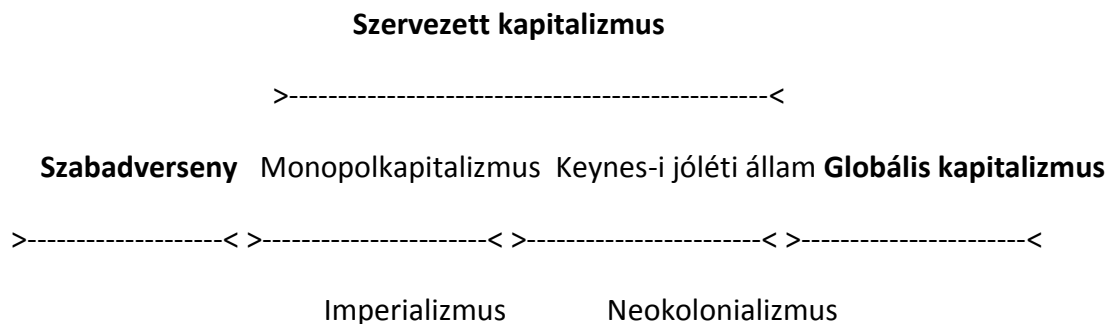
Dolgozatunkban három álláspont bemutatására teszünk kísérletet: a ma perspektívájából jellemeznénk a marxi alapozású kritikai elméletet, áttekintenénk a hozzá közel eső világrendszer kutatás elvi, módszertani alapjait, vezérlő eszméit és némiképp kitekintenénk a posztmarxizmusra is. Tehát elsősorban a viszonyuk foglalkoztat, hiszen sok szempontból egy tőről fakadó törekvésekről lesz szó.

A marxi alapozású kritikai társadalomelmélet – a politökonómiai elemzés, a társadalom- és történelemfelfogás és a dialektikus filozófiai módszer együtt és egységben alkalmazása – a 19. századi klasszikus, szabad versenyes kapitalizmusban alakult ki. Azóta ez a társadalmi-gazdasági alakulat számtalan egyedi és különös változatot produkált és produkál a világ több mint száz országában, változatos helyi adottságok és nemzeti és kulturális tradíciók közegében. Akiket a kapitalizmus alak- és formagazdagsága, fejlettségi szintjeinek különböző fokai meglepnek, nos, azok feltehetően elmulasztották megérteni azt is, hogy minden konkrét társadalmi-gazdasági alakulatot több termelési mód és forma együttese jellemez, miközben a tőkés termelési mód átfogja és maga alá rendelten integrálja a mellette létezőket. A sokféleség ezen egységébe generalizáló és áttekintő rendszerezést visz lentebbi periodizációnk. Ma a tőke új mozgásformájában – a globális kapitalizmusban – élünk.¹ A stádiumok ábrázolásában érvényesítjük a centrum és a félperiféria/periféria/ eltérő pályáit. Periódizációnk belső, tartalmi kérdéseiről a későbbiekben még értekezünk.

¹ A természetes kiindulópontot képező szabad versenyt követően hozzánk hasonlóan 3 fázist különít el Rozsnyai Ervin (2002) is értékes elemzésében: magánmonopolistát, állammonopolistát és transznacionális monopolkapitalizmust. Az én felfogásom szerint eltérően megnevezendők a centrumban és a világ többi részén, a félperifériákon és perifériákon lejátszódott, egymással összefüggő fejlemények napjainkig: ami a centrumban magánmonopolkapitalizmus, az a periférián imperializmus; ami ott a szervezett kapitalizmus 2. foka a jóléti állammal, az itt, a periférián neokolonializmus; a globális kapitalizmus pedig a kölcsönös, erősen aszimmetrikus függés – kizsákmányolás nemzetközivé válása, egyenlőtlen csere, stb. – következtében éppen közel hozza, egyesíti a két perspektívát, amit a TNC-k jeletősége miatt – bár némileg az ökonómiai mozzanatra leszűkítően – transznacionális kapitalizmusnak is nevezhetnénk. Teoretikus megalapozottságuk szerint a lényeges különbség közöttünk a középső fázis leírását és értelmezését illetően van, ahol én az ÁMK elmélet megoldásait nem

A kapitalizmus korszakainak sémája (Szigeti, 2005, 28.)

Centrumban

Periférián-félperiférián

Hogyan lehetséges, hogy az alapító atya életműve 130 év után is érvényes gondolati alap? Miért tudta a marxisták különböző korkihívásokra válaszoló nemzedékeit egy szerves, önfejlődő gondolati rendszer pályájára állítani? Ezen kérdés megválaszolásához járulunk itt hozzá, pusztán a *gondolati alapok* perspektívájából.

Marx által megalapozott, marxi indíttatású társadalomelmélet önálló kutatási *tárgyat, módszert* és a történelem értékelésének eredeti *mércéjét* dolgozta ki, – amely eltér a polgári tudományosságétól.²

A 19. században kifejlődött a nemzetállami elemzési egységhez kötött main stream társadalomtudományi felfogás, értékrendjével, módszertani elveivel. Mindez jelentősen kötődött a polgári társadalmak stabilitás igényéhez és a gyarmatosításon keresztül a meghódítottak igazgatásához. Akár a „rend és haladás” Comte féle összebékítő szociológiáját, akár a kiváló polgári nemzetgazdászok (Smith, Ricardo) klasszikus, általános egyensúlyelméletét, akár Maine és az antropológusok haladó Nyugat – stagnáló Kelet szembeállítását vesszük alapul, ez a stabilitás és biztonság igény, ezek a mércék: a nem mindenkire, de igencsak sokakra jellemző Európa-centrikus fölénytudat élesen különbözik Marx perspektíva választásától. Ő a „munka társadalmi felszabadítása” és az

tartottam kielégítőnek és ezért is dolgoztam ki a szervezett kapitalista fejlettségi fokot monográfiámban (1991), majd egészítettem ki a jóléti államok jellemzésével.

² Részletesebb kifejtésben lásd a szerzőtől: „A kritikai társadalomtudományi megismerés specifikumai” című munkájában, amely a JOG - ÁLLAM – POLITIKA 2013/1, 39-70. jelent meg.

„elidegenedéssel terhelt társadalmi viszonyok meghaladása” értékrendje alapján és nem az egyensúly őrzés és a polgári uralom fenntartása jegyében tanulmányozta kora európai és Európán kívüli világát. Ugyanis felfogásában az emberi-társadalmi lét alapja a munka, amely feltételezi a társadalmi munkamegosztást, kommunikációt és kooperációt, illetőleg a társadalom strukturális tagozódását. A társadalmi létréteg ezen nívóma persze nem zárja ki, hogy a mindenkori társadalmi létezés történeti terméknek vegyük, s ekként fogjuk fel, hiszen a munkamegosztás szakadatlanul differenciálódik, a társadalmak átstrukturálódnak, a mindenkori jelen a múlt részleges tagadásaként áll elő. A történeti társadalomtudományok (Historische Sozialwissenschaft) éppen erre, a történelmi és társadalmi oldal egységes megismerésére törekednek, eltérően a közgazdaságtan cselekvéseméleti és mikroökonómiai fordulatától (an action and micro- theoretical turn), amely az ember időtlen fogalmával dolgozik (J. Kocka, 2011, 92.) s tegyük hozzá, antropológiai adottságnak veszi az értelmes önzést. Továbbá eltérően a modern politikaelmélet behaviorista fordulatától is, amely szintén a „rational choice” magyarázó sémáját veszi át.

A történeti társadalomtudomány³ (Historische Sozialwissenschaft) eredendően német találmány volt. Göran Therborn a marxizmusnak *mint izmusnak* a sajátos szerkezetét vizsgáló munkájában maga is ebből indul ki, amikor azt három különálló terület összefüggésrendszereként fogja fel: a *történeti társadalomtudomány*, a *dialektikus filozófia* és a *szocialista politika* háromszögeként.⁴ „Szellemileg a marxizmus mindenekelőtt történeti társadalomtudomány volt, a német *Wissenschaft* szó átfogó értelmében,⁵ amely a kapitalizmus működésére összpontosított, általánosabban véve a történelmi fejlődésre, amelyet „végső soron” a termelőerők és a termelési viszonyok dinamikája határoz meg” – írja (2010, 148.).

³ Ahol a történelmi és a társadalmi oldal ugyan közvetlenül nem esik egybe, azonban erős kapcsolat van közöttük: a történelmi megalapozza és tradícióval átadja a jelennek a társadalmat, a társadalmi pedig maga írja át a mindenkori készen kapott történelmit. Munkájával megváltoztatja az áthagyományozottat.

⁴ Retrospektív munkája – *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* – megkerülhetetlen lesz a mi témánk szempontjából is. A feladatot mégsem egy „poszt-”, inkább „neomarxista” ars poeticával látjuk megoldhatónak.

⁵ A *Wissenschaft* „módszeres tudást” jelent, amelyet a latin nyelvre épülő terminológiákban science-nek neveznek, megkülönböztetve a „lágú” társadalomtudományoktól, a bölcsészeti karok humán tudományaitól (humanities). Gyakori, de vulgáris törekvés, hogy a természettudósok megpróbálják a science terminust a maguk számára monopolizálni, s ezzel a társadalomtudományokat explicite vagy implicite a tudományon kívülre száműzni.

Marx pedig nemcsak Hegel etatista megoldásával szakított, hanem ami döntő: a *polgári társadalom felfogását materializálta*, amikor a nemzetgazdaságtant továbbfejlesztve annak polit-ökonómiai elemzését dolgozta ki. A polgári társadalom elemzésének és megértésének kulcsa a modern kapitalista tulajdoni-, munkamegosztási és elosztási viszonyokban van. A kritikai fordulat megtételéhez azonban az is kellett – s itt vannak jelentős szellemi hatások, melyek a skót felvilágosodásból jöttek –, hogy az embert antropológiailag *döntően társadalmi létébe ágyazott szükségletkielégítő lénynek tekintse*, s ezzel elutasítsa az ezzel szemben látszólagos alternatívát kínáló kontraktualizmust, amely elsősorban akarati, tehát jogi- és politikai – az individuumokat tudatosan teremtett intézményekkel összekötő – lényt lát és láttat az emberben. A viszonyokat akaratlagosan szabályozó intézményteremtést nem lehet *összekeverni* az alapviszonyokkal, a változatos és változó szabályozási formákat felcserélni az alapviszonyok dinamikájával. Adam Smith, David Ricardo klasszikus közgazdaságtani felfogása vagy az államkeletkezés szerződéselméleti magyarázatának (Th. Hobbes, J. Locke, stb.) D. Hume féle kritikája, vagy Adam Fergusonnak az „An Essay on the History of Civil Society”-je (1767) nélkül aligha jöhetett volna létre a történetiség marxi felfogása, s aligha dolgozhatta volna ki saját, eredeti tudományos teljesítményét, a materialista társadalom felfogáson nyugvó kritikai társadalomelméletet. *Ennek minden más társadalomelmélettől megkülönböztető sui generis tárgya: az emberi emancipáció lehetőségeinek, adott fejlettségi fokon elért szabadságfokának vizsgálata az értéktöbblettermelésen nyugvó modernitásban, a polgári társadalom és a politikai állam strukturális elválasztottságán és intézményi összekapcsoltságán nyugvó tőkés termelési mód alapzatán.* Mindazon társadalomelméletek, amelyek Marx eredeti megközelítésének absztrakciós szintje alatt maradnak, azt megkerülik vagy egyszerűen csak nem érdekli szerzőit, *irrelevánsak a saját kutatási tárggyal, módszerrel és mércével rendelkező kritikai elmélet nézőpontjából.*

Az újkorig nyúló történeti mozgásig, a polgári társadalomnak az államtól való elkülönüléséig nem volt lehetőség a termelő erőket megsokszorozó értéktöbblettermeléshez való áttérésre, a személyi szabadság és a gazdasági függés dologi kényszerének egybekapcsolódására, a modern osztályviszonyok (bérmunka – tőke) kialakulására, s ezért

létre sem jöhettek ezen megközelítés elméleti alapjai.⁶ A keletkezés után, másik pólusáról, mai oldaláról tekintve a történelmi kapitalizmusra: semmi szükség sem volna a kritikai elméletre, ha ez a kolosszális termelőerőket kifejlesztett társadalmi-gazdasági alakulat biztosítani tudná az emberiség számára a méltó vagy legalább is tisztességes megélhetést. Azonban erre csak nagyon részlegesen, elsősorban a centrum országokban, s nem az egész emberiség vonatkozásában képes. Ma is érvényes mérték, sőt fokozottan érvényes Marx „Értéktöbblet-elméletekben” kifejtett, akkor Ricardot védő elvi álláspontja, az emberi nem termelőerőinek helyzetéről: „termelés a termelés végett nem egyéb, mint az emberi termelőerő kifejlődése, tehát *az emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél...*” Hogy az *emberi* nem képességeinek ez a kifejlődése, bár eleinte az emberi egyedek, sőt emberosztályok többségének rovására megy végbe, végül áttöri ezt az antagonizmust és egybeesik az egyes egyed kifejlődésével, hogy tehát az egyéniség magasabb kifejlődése csak olyan történelmi folyamat árán vásárolható meg, amelyben az egyedeket feláldozzák” (MEM, 26/II. 100-101.). Az emberosztályok feláldozása és az egyéniség magasabb kifejlődésének tőkés korlátja, az antagonizmus ma is fennáll, mert például miközben az emberiség termelő erői 12 milliárd embert volnának képesek ellátni, a glóbuszunkon élő 6, 7 milliárdos össznépségből „minden nap 37 000 ember hal éhen; közel egymilliárd ember (826 millió) folyamatosan, súlyosan alultáplált, az éhség által megnyomorított rokkant, nincs semmilyen foglalatossága. Minden negyedik percben elveszíti látását egy ember az A-vitamin hiányától. És így tovább.” – bizonyítja állításunkat Jean Ziegler kitűnő genfi szociológus, az ENSZ szakosított szervének, a FAO-nak a jelentése alapján (2012, 57.). Ez a tőkés világgazdaságot terhelő felelősség akkor is igaz, ha a világ nem minden szegmensében létezik tőkés termelési mód, viszont a világgazdaságot, annak értékviszonyait ennek a termelési módnak a dominancia viszonyai jellemzik és determinálják a legátfogóbban.

Bizonyos, hogy *a kritikai társadalomtudomány* ott kezdődik ahol a mindenkori „egész” fejlettségi szintjén elérhető emberi szabadságfok a kor megítélésének mértéke, amelyet az élenjáró teljesítményekhez viszonyít. Nem elégszik meg a „survival” szociológiában széles körűen elfogadottá vált mércéjével, amely a túlélés biológiai mércéjét

⁶ A társadalmi feltételek oldaláról világította meg a kérdést Engels Frigyes tanulmánya, „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” (/1880/ 1969).

viszi át az emberi, társadalmi létre, megfosztva azt értékvonatkozásaitól és tartalmaitól. A túlélés persze előfeltétele a nembeli lényeg történetileg adott fokán kibontakoztatható szabadságnak, de túlzottan alacsonyra tett mérték. A társadalmi-történelmi jelenségek, események értékeléstől tartózkodó, *leíró társadalomtudomány* ugyan nyújthat fontos információkat és ismereteket, azonban az értékelés kikerülésével eleve nem lehet kritikai. Az *apologetikus tudomány* a fennálló állapotok inherens összefüggéseit nem vizsgálja az ezen állapotok közben keletkező objektív lehetőségek kihasználása perspektívájából. Így a fennállót szentesíti. A *kriticizmus* pedig nem a valóság szerkezetében benne lévő, abból kibomló modalitások, lehetőségek alapján kritizál, hanem külsődlegesen előhozott, ad hoc szubjektív felvetései, értékérzetei felől. Mintegy fordított mikszáthi mamelukként: „nincs az a rendszer, nincs az a kormány, amelyiket én támogatnék” – érték-közömbös elméleti anarchizmusával. A kritikai társadalom elmélet ellenben kritikus tárgyával, a modern tőkés gazdaságban és társadalomban elérhető, osztályszempontból roppantul korlátozott emberi emancipációval szemben, és azt nem gondolja a történelem végének. A nembeli lényeg kibontása történelmi folyamat, melynek megértése dialektikus és történelmi fogalomalkotást implicál. Nemcsak a tárgya, hanem a történelmi társadalomtudomány sajátos módszere is elválasztja ezt a törekvést az egyéb társadalomtudományi orientációktól: kontraktualizmustól, funkcionalizmustól, organikus-konzervatív módszertanoktól, stb. Ma és ameddig kapitalizmusban élünk.

+++

A tőkés globalizáció értelmezéséhez a modern tőkés világgazdaság és a világrendszer viszonyainak módszeres és rendszeres kifejtésére van szükség. Ebben élenjáró a világrendszer-elmélet (a továbbiakban: VRE), amelynek történelmi gyökereként Wallerstein is beszél a társadalomtudományi diszciplínáktól a történelmi társadalomtudományokig vezető útról (2010, 15-55.). Utóbbi azonban csak részben alapozta meg, vezette le és jellemezte, hogy áttérjen a társadalomtudományon belüli azon négy, 1945 és 1970 közötti vitára, amelyek felfogásában a VRE fontos gondolati előzményei voltak. Így a centrum-periféria viszony, a dependencia elmélet, az ázsiai termelési mód kérdése és a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet, melyek mindegyike jelentős kihívást jelentett a társadalomtudományok fejlődésére nézve (2010, 30-55.).

A VRE-re vonatkozó saját jellemzésünket az alapfogalmak természetével kell kezdenünk. Mégpedig a társadalomtudományban ma is jelentős szerepet játszó, a New York-i Állami egyetemen belül székelő „*Fernand Braudel Center*” pozícióinak és eredményeinek bemutatását. Persze az iskola képviselői a világ más részein is kutatnak, így hazánkban is. Azért kell rátérnünk a világrendszerkutató iskola eredményeire, mert a kapitalizmust világrendszer léptékű társadalmi rendként ez az irányzat jellemezte legteljesebben, és módszeréből immanensen következett, hogy sem a globalizáció, sem pedig az USA-hegemonia kialakulása nem lepte meg híveit.

A világrendszer-kutatás az *Annales* történész iskola Fernand Braudel, Marc Bloch, Georges Duby és mások nevével fémjelezhető irányzatából nőtt ki, és a 20. század 60-as éveitől fontos szerepet játszik a gazdaságelmélet és történet mellett a szélesebb értelemben vett társadalomtudományokban is (Ránki, 1977, 41-53.). Magyarországon Pach Zsigmond Pál, Ránki György, Berend T. Iván gazdaság- és társadalomtörténeti írásai kapcsolódnak leginkább e szellemi hagyományhoz. A világrendszer-kutatók a korlátozott érvényű nemzetállami elemzési szint mellett és fölött tulajdonítanak nagy jelentőséget a *világrendszer szintű* elemzésnek. A modernitást a tradicionálissal szembeállítva éppen az jellemzi, hogy a XVI. század, a nagy földrajzi felfedezések óta, amely lehetővé tette a kontinensek közötti világkereskedelem kialakulását, egyetemessé vált az emberek és földrészek közötti érintkezés, mégpedig a kereskedelmi kapcsolatokon messze túlmenően. A hierarchikus munkamegosztáson alapuló világpiac létrejöttével vette kezdetét a modern világrendszer története (Wallerstein, 1983). A kialakuló kapitalizmussal a fokozatosan terjedő, mára, a globalizáció korára már terjedelmileg majdnem egységesedő világgazdaság, továbbá a világgazdaság egyenlőtlen fejlettségi szintjei és ezek hierarchikus újratermelése vezet a világrendszer differenciálódásához. A működési törvényszerűségei szerint egységesedő világgazdaság, a nemzetállamokból, regionális térségekből álló, és az egyenlőtlen fejlettségi szinteken egzisztáló társadalmak dualizmusa, a világrendszer jelentik az iskola által kidolgozott önálló elemzési egységeket, melyeket a hosszú távú folyamatok alapján elemeznek (Beaud, 1981, Wallerstein 1987). Az iskola másik módszertani premisszája szerint ugyanis a világrendszerben lejátszódó folyamatokat a '*longue durée*', a hosszú távú folyamatosság és a rövid távon zajló változások összehasonlítása szempontjából kell megítélni, mert szemben a rövid távok ingadozó és gyorsan változó viszonyaival, a

konjunkturális mozgásokkal, ezek képesek a tőkefelhalmozás tartós meghatározottságainak, feltételeinek és uralmi viszonyainak megragadására.

A társadalmi változások kutatását kezdetben Wallerstein eleve a társadalmi rendszer fogalmához kötötteen fogta fel, s álláspontját radikalizálva a világrendszert tekintette egyedüli társadalmi rendszernek. Ennek eredetét, szakaszait dolgozta fel „iskola alapító”, híres munkájában (első angol nyelvű kiadás 1974, magyarul 1983). Wallersteinnél a társadalmi rendszerek tanulmányozása egyenesen értelmetlenné teszi a társadalomtudományok klasszikus tudományági felosztását – közgazdaságtan, politológia, antropológia, szociológia, történelem – amelyek az államról, illetve az államnak a társadalmi rend funkcionális és földrajzi szektoraihoz való viszonyáról alkotott liberális koncepcióból fejlődtek ki. Kevésbé radikálisan nézve, ilyen tudományzakoknak intézményes kutatások esetében számára is lehet korlátozott értelme, de a társadalmi rend totalitásának és történeti dinamikája mozgatórugóinak megragadására a „szaktudományosodást” alkalmatlannak tartja (Wallerstein, 1983, 9-26.) Később úgy fogalmaz, hogy a VRE *unidiszciplináris társadalomtudományként* létezik, amely nem különálló diszciplínákat köt össze és amelyet időnként *történelmi társadalomtudománynak* neveznek (2010, 54, 200-201). Ebben az értelemben foghattuk fel a világrendszer-szemléletet és kutatási irányzatot olyan kritikai elméletként, amely a nyugatnémet pozitívizmus vita értelmében (Papp, 1976) nem *Sozialtechnik*, és nem is a pozitivisták társadalomtudományok analitikus kérdésfeltevéseit követi, hanem *Sozialwissenschaft*, amely a vizsgált jelenségek történetileg fellépő strukturáinak és funkcióinak mozgási és fejlődésdinamikai törvényeire koncentrálnak. Mint ezt kimutattuk, tehát a marxi, horkheimeri alapozású kritikai társadalomelmélet egyik rokona, válfaja a VRE (Szigeti, 2001; 1995, 145-162.). A világrendszer tehát egy konkrét totalitás, amely nem holisztikus, tagolatlan, hanem belsőleg artikulált. Önmagába záródó egész, intenzív totalitás, amelynek változó terjedelme és strukturái vannak. Ezért érzi találónak Wallerstein Locher epigrammáját: „Nem szabad összekevernünk a totalitást a teljességgel. Az egész több, mint részeinek összessége, de biztos, hogy egyúttal kevesebb is annál” (1983, 21.) Ugyanezen iskola másik kitűnősége, Giovanni Arrighi megfogalmazásában pedig „a világrendszerek elemzése a kapitalizmust úgy fogják fel, mint egy fejlődési rendszert, ahol az összesség stabilitása a maga premisszáit e részek közötti állandó cserében találja meg. A centrum – periféria kapcsolatok sem kivételek ez alól” (1992, 149.)

A totalitás minőségi oldala ugyanis, amely áthatja részeit, megszabja azok dinamikáját, tehát egy önmagába záródó egész törvényszerűségei alá rendeli azokat a mennyiségi, területi viszonyokat, részjelenségeket, amelyek mind szinkronikusan, mind pedig a történelmi időben nagyon változatosak és változóak lehetnek. A világrendszer absztrakciós szintje a teljes rendszer struktúráinak fejlődését ragadja meg, ha tetszik, intenzív totalitásában, de az egyes események, fejlemények tanulmányozására, az empiriára és az empirikus anyag kvantifikálására mindenkor szükségünk van a társadalomkutatásban. Ezek mennyiségi felhalmozódásuk révén, vagy pedig túlsúlyos mozzanattá válásukkal változásokat idézhetnek elő az egész szerkezetében, funkcióiban. A totalitás elv, az empiria és teória egysége a kritikai elméletek módszertani kánonja tehát, amelyet követni szándékozunk.

Wallerstein egy másik programadó tanulmányában (1976/3) a *világrendszer-szemléletet* az elemzési egység kiválasztásának különbsége felől magyarázta, és a hagyományos *developmentalista felfogással* állította szembe. Utóbbinál a társadalmi tevékenység az állam, a nemzet vagy a nép politikai-kulturális egységén belül játszódik le, s követői ilyen egységek egymástól való eltéréseit, történetét kutatják. Némiképp leegyszerűsítve: itt az elemzés egysége és a történelem alanyai a nemzetállamok. A világrendszer-szemlélet viszont azt feltételezi, hogy a társadalmi tevékenység egy folyamatos munkamegosztást magába foglaló egységes egészen, entitáson belül zajlik. Nem a nemzet vagy a nemzetállam az elemzés kitüntetetten kezelendő egysége, mert sem a reciprocitáson alapuló termelési mód, 'mini' rendszerei, sem a világbirodalmak és a világgazdaság nem ilyen. Minket most csak utóbbi kettő kell, hogy érdekeljen. A világbirodalmak szintén prekapitalista termelési módokon alapulnak. Ezekben létezik egy olyan osztály, amelyik nem termel, de mégis jól ellátott anyagi javakkal. Szemben a modern tőkés világgazdasággal, nem törekszik maximális termelésre, az uralkodó csoportok redisztributív, adóztató mechanizmusokon keresztül jutnak hozzá a többlettermékhez, amiből persze mindig többet akarnak, de azért nem 'túl sokat'. Előfordult a termelés kiterjesztése és a technológiai fejlesztés is, de önmagában nem létezett ilyen követelmény. Ugyanis ebben a redisztributív-adóztató termelési módban a termelés mennyisége és a szükségletek univerzuma többé-kevésbé társadalmilag rögzített. Ezek a birodalmak mindenkor olyan politikai egységek voltak, amelyekben a többlet-kisajátítás csak addig fokozódott, ameddig annak bürokratikus,

igazgatási költségei nem múlták felül a társadalompolitikai értelemben tényszerűen elsajátítható többlet nagyságáét. Ha elérték vagy felülmúlták azt, megindult hanyatlásuk.

A tőkés termelési módban a gazdaság szakadatlanul a növekedés kényszere alatt áll. A termelés célja nem a szükségletek kielégítése, hanem a piaci értékesítésen keresztül a csereértékben realizálódó profit növelése. A verseny szakadatlanul ösztönzi a technikai-technológiai fejlesztést, és a népséget szakadatlanul fizikai és/vagy szellemi bémunkássá változtatja. Itt a profittermelésnek alapvetően nincs társadalmi korlátja, pusztán piaci, értékesítési korlátok léteznek. Ebből fakadnak a gazdasági ciklusok, egyrészt túltermelési válságokkal, másrészt fellendülési periódusokkal. Formális szerkezetét tekintve a modern tőkés világgazdaságot egyetlen, egységes munkamegosztású entitásként határozhatjuk meg, amelynek kereteiben összetett kultúrák találhatóak. A tőkés világgazdaság is egy világrendszer, de eltérően a birodalmaktól, *nem rendelkezik átfogó politikai szerkezettel. Ennek ellenére több mint négyszáz éve létezik (szemben a korábbi, a XVI. századot megelőző szétesett, dezintegrált világgazdasági rendszerekkel). A tőkés világgazdaságban a kisajátított értéktöbblet újraelosztása – ilyen politikai szerkezet hiányában – a világpiac útján történik. A modern világrendszer egyedisége éppen abban rejlik, hogy ez az egyetlen olyan világgazdaság, amely nem alakult át világbirodalommá (tehát olyan egységgé, amely politikai irányvonalával teljes gazdasági rendszerét átfogja).*⁷

Az elméleti fogalomképzés jelentőségét – világrendszer versus világbirodalom – mi sem mutatja jobban, hogy ma, amikor valóságos reneszánszát éljük a ‚birodalom‘ problematikájának, s ez nem független a globalizációs folyamattól, akkor olyan sikeres szerzőpár, mint Michael *Hardt* és Antonio *Negri* (2000), erre a fogalomra építették több, mint ötszáz oldalas politikai filozófiai esszéjükét. A marxi kritikai társadalomelmélet taláán álló olyan munkáról van szó, amelyet nemzetközileg az ‚alternatív globalizáció manifesztumaként‘ kezelnek. „A Birodalom szemünk láttára materializálódik. Az elmúlt évtizedekben a kolonialista rendszerek eltörlésével, és még inkább a szovjet sorompók nyugati világpiacok előtti végső összeomlása után, a gazdasági és a kulturális csere globalizációjának irreverzibilis és ellenállhatatlan tanúi vagyunk. A termelés világméretű

⁷ Az iskolán belül Christopher *Chase-Dunn* és Thomas *Hall* lépett fel azzal az igénnyel, hogy Wallerstein világgazdaság-világrendszer dichotómiáját elvitassa. Arrighi is a birodalommal szemben a ‚kapitalista világgazdaság‘ fenntarthatósága mellett érvel, azzal, hogy mint ezt látni fogjuk, összekapcsolhatóvá teszi a premodern idők köztes jellegével, amelynek történelmileg gyakran volt jelentősége. Így például Európa XVI. századbeli központjaiban, napjainkban pedig különösen a kelet-ázsiai térség kapitalizmusában (lásd: Arrighi, 1996, 193-194.)

körforgása és a világpiacon mellett egy új világrend emelkedett fel, a hatalom új strukturái és logikája – röviden a szuverenitás egy új formája. A Birodalom egy olyan politikai alany, amely hatékonyan szabályozza a világkereskedelmet, szuverén hatalom, amely a világot kormányozza” (2000, 15.).

Látható, hogy ez az új, nem nemzetállami szuverén olyan képződmény, amely politikai hatalmat is gyakorol – nemcsak a világkereskedelmet szabályozza – ezért „Birodalom” - a szerzőpár szerint. Ellentétben a világrendszer-kutatással és velünk is, akik nem gondoljuk, hogy létezne egy világkormány, és azt sem, hogy állam-, jog-, és politikaelméleti értelemben, szaktudományosan megalapozottan beszéljünk egy szuverén hatalomról. Ezért nem oszthatjuk elgondolásukat, ami csak megerősíti, a világgazdaság és a világrendszer kettősségének fenntartását, ami nem egyneműsíthető egy új szuverénnel mint olyannal, egy új „Birodalom”-mal.

Hogyan lehetséges, hogy egy ilyen világrendszer hosszú távon fennmaradjon, s mit tudunk működéskének határfeltételeiről? Nézzük meg *Wallerstein* egykori válaszát, majd pedig tágítsuk ki a válaszlehetőségek körét, a ma álláspontjáról.⁸

A kifejlett tőkés rendszer két alapvető ellentétpár köré szerveződött. „Az egyik az osztályok, a burzsoázia és a proletariátus közötti ellentét volt, amelyen belül az uralmon lévő csoportok elsődlegesen nem a származásjog közvetítésével irányítottak (ahogyan a mini-rendszerekben), és nem is fegyveres erőszak útján (miként a világbirodalomban), hanem az *anyagilag javak termelésének módjára és nagyságára vonatkozó döntési jogokhoz való hozzáférés révén* (a tulajdonjog, a felhalmozott tőke, a technológia feletti ellenőrzés stb. útján). A másik alapvető dichotómiát a gazdasági specializáció területi hierarchiája, a *centrum versus periféria* alkotta, amelyek között – mivel a többletet az alacsony bér (és ugyanakkor erős felügyelet), csekély profit és alacsony tőkeintenzitás mellett termelt javak előállításától a magas bér (ugyanakkor nem szigorú felügyelet), a nagy profit és a magas tőkehatékonyság feltételei között termelők sajátították el – úgynevezett egyenlőtlen csere folyik.

⁸ Az iskola magyarországi recepciójához tartozó régebbi reflexiók: *Ágh* Attila 1987, 1988; *Galló* Béla 2000, 113-125; *Kiss* Balázs, 1984; *Szentes* Tamás 1995, 577-584. Eközben a világrendszer-elmélet folyamatosan gazdagodott, önkorrektciókat hajtott végre, differenciálódott és sok jelentős magyar kutató követi részben vagy egészében az iskola elveit, így *Böröcz* József 2015; *Artner* Annamária 2006; *Melegh* Attila 2015; *Szalai* Erzsébet 2001, 2006; és mások is.

Ha úgy tetszik, a kapitalizmus szelleméből következik, hogy a kizsákmányolás e két csatornája, amelyek nem azonosak, noha átfedik egymást és amelyeknek a rendszer kulturális és politikai komplexitását (és bonyolultságát) köszönheti, egymásba fonódik. Többek között ez tette lehetővé, hogy a ciklikus gazdasági válságok teremtette politikai-gazdasági feszültségekre való visszahatás az osztálytagozódás szignifikáns átalakítása nélkül, a területi alá-fölrendeltségi viszonyok átrendezése útján történjék.

Az a mechanizmus, amelynek segítségével a tőkés rendszer végül is feloldja a szabályosan ismétlődő ciklikus hanyatlási szakaszait, *az expanzió: kifelé* területi terjeszkedéssel *és befelé* a piac ‚szabaddá tételével’... amely a félproletár jellegű munka szakadatlan proletármunkává változtatása, valamint a csak félig-piacra orientált terület állandó kommercializálása útján zajlik.

Mind a kifelé, mind pedig a befelé irányuló expanzióknak logikai határai vannak. A földrajzi értelemben vett terjeszkedés esetében, ezeket a határokat a tőkés rendszer a huszadik század kezdete táján nagyjából már elérte. A belső expanzióknak viszont még van némi mozgástere. A termelési tényezők felszabadításának folyamatában a világ, feltehetően, körülbelül félúton tart. *De a világ végső soron ebben a vonatkozásban is közelít egy olyan aszimptotához, amelynek közelében a gazdasági válságok megoldásának lehetősége megszűnik és ezáltal a rendszer mint olyan tulajdonképpeni válságába lépünk*”. (Wallerstein, 1980, 160-162., Kiemelések – Sz. P.) Wallerstein, mivel szerinte minden egyenlőtlen elosztáson alapuló rendszer elnyomást feltételez, és a strukturális korlátok elemzésébe beiktatja a politikai elnyomást is, ahol a felső rétegek elnyomásra való képességének és hajlandóságának mértéke az alsó rétegek lázadásra való képességének és hajlandóságának a függvénye jegyében alakul. Eltekintve egyelőre az osztályok helyzetének és a politikai elnyomásnak a kérdésétől, a tőkés termelési mód expanziós lehetőségeit felvető, majd harminc évvel ezelőtti tanulmány ma is fontos tételei tekintetében ellenőrizendő és továbbgondolható.

A továbbiakban a szakadatlan növekedés kényszerét, a földrajzi értelemben vett terjeszkedés lehetőségeit – amelyet máig sem merített ki a tőkés rendszer – vagy a centrum és a periféria közötti világgazdasági folyamatok tekintetében Wallersteinnél rendszerkritériumnak vett ‚egyenlőtlen csere’ kérdéseit kell megvizsgálunk. Igaz, ezekről a problémákról Marxot, Lenint, Rosa Luxemburgot, Otto Bauert, Henryk Grossmant, Rudolf Hilferdinget – hogy csak a szakközgazdasági értelemben legkitűnőbbeket említsük –

korábban sok mértékadó elemzés született. A Fernand Braudel Center kutatóinak esetében pedig kiemelendő, hogy a kapitalizmus ipusztindusztialis szakaszának elemzése után, *Giovanni Arrighi* képes volt az irányzat alapvető fogalmainak felülvizsgáló-korrektúrájára. Olyan elméletalkotásra és verifikációra, amely érvényessége a mai, a centrumot már posztindusztialis helyzetében felfogó állapotokra is kiterjed. Új fejleményeket tehát, melyek a félperiféria koncepciójának megújításán keresztül számunkra mindenképpen nagy magyarázó értékkel bírnak (Lásd: „Világrendszerkutatás és magyar társadalom” c. fejezetünk tanulmányait, Szigeti, 2011, 176-237.).

A világrendszer-kutató iskola domináns fogalomhasználata korábban abból a megfigyelésből indult ki, amelynél a centrum – periféria struktúra az „egyenlőtlen csere” hálózaton alapult. Ennek segítségével azonosították a *centrum* országait olyanokként, amelyek „aránytalanul nagy részhez jutnak a nemzetközi munkamegosztás során keletkező profitból, miközben az államok többsége legfeljebb annyit nyer, amennyi a kapitalista körben való maradáshoz elégséges”. Ezen, iparosodottnak tekintett államok és a periférikus nemzetek között foglalnak helyet a *félperifériás* államok, amelyek közbenső állapotban vannak a világgazdaság struktúrájában a centrum és a periféria között. Ezek az aránytalan cserefolyamatokban „csak marginális profithoz jutnak a centrummal folytatott cserékben, ugyanakkor nettó profithoz, amikor a periférikus országokkal állnak kapcsolatban”. Tehát köztes helyzetben vannak.

Ezzel szemben Arrighi kritikailag vetette fel, hogy sem a priori, sem pedig történetileg nem azonosítható a fejlődés, fejlettség az iparosodással, s bár különös módon mind a dependencia (függőségi) elméletek, mind pedig a velük szembenálló modernizációs teóriák ezt bizonyosra veszik, a tőkés világgazdasághoz tartozó leggazdagabb országokban immáron kb. jó harminc éve *iparleépítő folyamatokat indítottak el. Ezzel szemben a szegény, periférikus országokban végbement egy gyors ipusztindusztializáció*, amely korábbi állapotaikhoz képest óriási változásokkal járt, így jelentősen csökkentette az ottani agrárnépességet, s ezzel egyben azt a látszatot erősítette, hogy az iparosodás azonos a fejlődéssel. A centrum dezindusztializációja és a periféria ipusztindusztializációja mégsem eredményezte a kettő közötti fejlettségi szakadék csökkenését. Ellenkezőleg: ha a szemléletesség és a bizonyító erő okán most ide illesztjük Ignacio *Ramonet* két évszázadot átfogó adatait (Nouveau capitalisme,7.), akkor a leggazdagabb (1 egység értékűnek vett) és a legszegényebb országok nemzeti össztermékének hosszú távú alakulásában az látható, hogy míg 1816-ban mindössze 3:1 volt

közöttük az arány, ez 1950-re már 35:1-re nőtt, és vizsgált időszakunkra a differencia szakadatlan növekedését mutatja. Nevezetesen 1973-ban – amelyet a centrum dezindusztrializációja és a perifériák reindusztrializációja hozzávetőleges fordulópontjának tekinthetünk – 44:1 arányt mutat, az 1992-es arány 72:1, majd 2000-re már 86:1 -re nőtt. Azaz amíg az 1950 és 1973 közötti 23 évben a különbség százalékos növekedése 20, 5%-os volt, addig az 1973-at követő 27 évre ez a már 95%-ot tett ki. A szegény, periférikus országok utolérésén semmit sem segített iparosításuk – ami azonban nem azonos azzal, hogy semmi jelentős sem történt volna soraikban.

A szegénység világjelenségének mai, rövidebb távú jellemzése sem mond ellent a hosszú távú folyamatok tendenciáinak. *Stiglitz* állítása: „A vagyonosok és nincstelenek közötti növekvő szakadék miatt egyre több ember süllyed a legnyomorúságosabb szegénységbe a harmadik világban – ők azok, akik naponta kevesebb mint egy dollárból élnek. A szegénység enyhítésére az elmúlt évtized során tett újabb és újabb ígéretnek ellenére a szegénységben élők száma 100 millióval nőtt. Ezzel egy időben a világ egészének jövedelme évente átlagosan 2,5 %-kal emelkedett....1990-ben 2 milliárd 718 millió ember keresett napi 2 dollárnál kevesebbet. 1998-ban az ilyen szerencsétlenek számát 2 milliárd 801 millióra becsülik.” (2003, 25.)

Mennyiségi arányai felől további jellemző, hogy a kb. 160 fejlődő országból mintegy egy tucatnyiban zajlott le jelentős *külföldi tőkével végbement iparosítás*. Másoknál semmilyen vagy csak *enklávé-szerű* indusztrializációról beszélhetünk (például India vagy Argentína esetében).

Hogy a világgazdaság ezen fejleményeit jellemezhesük, ahhoz *Arrighi* szerint szakítanunk kell azzal, hogy *a centrum–félperiféria–periféria kapcsolatokat* – *Emmanuel* 1972-es, úttörő jelentőségű munkájának némiképpen félreértése nyomán ⁹ – *kizárólag az egyenlőtlen csere mechanizmusával magyarázzuk, illetőleg azzal, hogy a világgazdaság struktúrája csupán kereskedelmi hálózatokból állna*. Az egyenlőtlen csere nem az egyetlen eszköz volt a centrum–periféria polarizációs mechanizmusának kialakulásában, *mert egyfelől a munka, másfelől a tőke egyoldalú áthelyezésének legalább ilyen fontos szerep jutott*. A munkaáthelyezésekben különbséget kell tennünk önkéntes és kényszerű áthelyezési formák között. Utóbbiak az erőszak vagy az erőszakkal történő fenyegetés eszközeinek

⁹ *Emmanuel* (1972) eredetileg sem problémátlan nézetének értékeléséhez lásd *Szentes Tamás* erről írt szak kritikáját: 1980, 95-211.

alkalmazásával mentek végbe. „*A rabszolgák kereskedelme és a hadifoglyok áttelepítése és munkásként alkalmazása a munkaerő egyoldalú és erőltetett áttelepítésének példája, míg a kolóniák által használt monetáris eszközök bevetése, valamint a háborús károknak a legyőzött ellenségek általi helyreállíttatása a tőke jellegzetes magatartása. Az önkéntes áthelyezés ezzel szemben az áthelyező tulajdonosok kizárólagos érdekeit szolgálja: a legjobb példák a munkaerő emigrálása, valamint a tőke menekülése. Ez a két egyoldalú áthelyezési típus döntő volt a tőkés világgazdaság centrum–periféria struktúrájának reprodukálása szempontjából, noha az idő múlásával az erőszakos áthelyezések jelentősége csökkent az önkéntes áthelyezésekkel szemben*” (Arrighi, 1992, 147.) Ennek a mozgásnak az iránya a különböző térségek között pedig a tőkés világgazdaságban arra felé tart, ahol a jövedelmek nagyobbak és biztosabbak. Mindez az ‚agyelszívás’ jelenségére is igaz. Az egyenlőtlen cserét tehát ezekkel a polarizációs mechanizmusokkal kell kiegészítünk ahhoz, hogy megérthessük a centrum terjeszkedési folyamatát, benne az Egyesült Államoknak a centrumba iktatódását.

Az egyenlőtlen csere problémájának a megértéséhez azonban az is hozzátartozik, hogy a kapitalizmus normálformájában – egy többé-kevésbé integrált nemzetgazdaságot feltételezve – a csere nem egyenlőtlen, nem is becsapáson vagy erőszakon, tehát nem az irracionális szerzési formákon alapul, hanem egyenértékek cseréje mellett lezajló folyamat. Miért került tehát mégis sor a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a hatvanas évektől az egyenlőtlen csere problémájának vizsgálatára? Mindenekelőtt arról volt szó, hogy a nemzeti felszabadító mozgalmak nyomán politikailag függetlenné vált országok – a kitűnő francia demográfus Alfred Sauvy, Sieyès abbé 1789-es ‚harmadik rend’-et idéző terminológiájával élve – a harmadik világ, immáron gyarmati függés nélkül vett részt, kapcsolódott be a nemzetközi kereskedelembe és munkamegosztásba. Ha pedig nincs gyarmati függés és a világ területi felosztásáért folyó harc – amelyek a lenini imperializmuselmélet fontos ismérvei voltak fél évszázaddal korábban – akkor milyen, immáron nem katonai és politikai függés nyomán kialakult mechanizmusok szabályozták a fejlett centrum és a harmadik világbeli országok gazdasági kapcsolatait? Ezekben a kapcsolatokban adva volt az a tapasztalati tény, hogy a nemzetközi kereskedelmi cserearányok rendszeresen a centrumországok javára tolódtak el. Ez a mérhetőségében is előállt eredmény elméleti magyarázatot kívánt. Tehát az egyenlőtlen csere problémája nem bizonyult azonosíthatónak

a cserepartnerek egyenlőtlenségével.¹⁰ Ez váltotta ki *Emmanuel* 1972-es fellépését, aki a lenini imperializmuselméletet akarta felváltani egy kereskedelmi imperializmuselmélettel, amely megmagyarázza a fejlődő országoknak a nemzetközi kereskedelemben elszenvedett rendszeres cserearány-veszteségeit. Sok vitát kiváltó, nem problémátlan ökonómiai levezetéseit összefoglalhatóak úgy, hogy az egyenlőtlen csere az alacsony bérszínvonalú termelés mellett előállított (ahol a termék ezáltal több, kisajátítható eleven emberi munkát testesít meg) és a magas bérszínvonalú országokban előállított termékek között keletkezik. Az egyenlőtlen cserét tehát a fejlett és a fejletlen országok közötti bérkülönbségekkel magyarázza. *A kizsákmányolás itt nem országon belüli és osztályok közötti összefüggés, hanem országok között működik.* A centrum országai az alacsony és a magas bérköltséggel előállított áruk világszíni versenyén keresztül jutnak pótlólagos erőforrásokhoz.

Arrighi finomít ezen a képleten, amikor a polarizáló mechanizmusokkal kapcsolatban – a már elmondottakon túlmenően – arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyenlőtlen csere esetenként nemcsak a polarizáció növelése, hanem csökkenése irányába is hathat, ahogy – s ezekre gazdaságtörténeti példákat hoz¹¹ – az egyoldalú munka illetőleg tőke áthelyezésekkel is elérhető ilyen következmény. Nem evidens és nem mindig egyirányú tehát a centrum-periféria viszony és az egyenlőtlen csere közötti hatás.

Láttuk: a kapitalizmus világszisztemként egzisztál, s a tőke hatalmának nemcsak a földgolyón való kiterjedését, hanem intenzitásának növekedését hozta magával a globalizáció kora. Magunk *a világszisztemet egy olyan kategóriaként fogjuk fel, amely mozgásformát teremt saját alkotóelemei, a világgazdaság- és piac és a világtársadalom ellentmondásos egységének integrálására.* Az egységesülő és homogenizálódó világszisztem mind nagyobb mértékben maga alá rendeli a helyi, nemzeti piacokat, s a világszisztem mértékein minősíti (le vagy fel) azok teljesítményeit. (Nem kifejtve itt e nemzetközi pénzpiacok és

¹⁰ Tévedés volna azt gondolni, hogy itt egy múltbeli problémáról van csupán szó. Ugyanis ma is az a helyzet hogy: „A ‚cserearány-mutató‘ alakulását vizsgálva – vagyis az arányt a fejlett és a kevésbé fejlett országok által termelt javak árai között – feltűnik, hogy a legutolsó, 1995-ös (nyolcadik) kereskedelmi egyezmény nettó hatására a világ legszegényebb országai által termelt javak ára csökkent ahhoz képest, amit az importért fizetniük kellett. Az eredmény az lett, hogy a világ legszegényebb országai közül jó néhány végül is rosszabbul járt.” (*Stiglitz*, 2003, 26-27.)

¹¹ A második világháború utáni világgazdaságban Japán, Dél-Korea és Tajvan a felfelé történő kivételes mozgás legfontosabb példái, amelyek fejlődésük bizonyos pontján abból merítették erőt, hogy viszonylag alacsony jövedelmű munkát igénylő termékeket exportáltak viszonylag magasabb bérszínvonalú áru ellenében. Ezekből a példák közül azonban nem következik, hogy minden periférián vagy félperiférián lévő gazdaság ezen az úton járva meggazdagodna.

pénzügyi rendszer jövedelmeket újraelosztó hatalmának jelentőségét).¹² Ezzel szemben a világtársadalom – a mely egyben a gazdaság társadalom-strukturális összetevőjeként benne van a világgazdaságban – aligha fog egységesülni, tőkés rendszerekben. A *világtársadalomnak* kulturálisan, nyelvileg, vallásilag és történelmileg keletkezett fejlettségi fokai szerint – a multikulturális hatások ellenére – *megszüntethetetlen a heterogenitása*. A világrendszer tehát egy olyan ellentmondásokkal, különbségekkel és osztályszintű, súlyos gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségekkel terhelt entitás, amelyik eddig képes volt a túlélésre. A jövőre nézve még ez sem feltétlenül garantált, mert katonailag *képesse vált* önmaga elpusztítására és *képtelen* az emberi élet feltételeit romboló erőknek a megfékezésére, saját természeti környezetének megóvása érdekében. Az emberek maguk csinálják történelmüket. Hogy a világrendszerben lévő destruktív vagy a rendszer progresszív transzcendálását előmozdító, konstruktív erők lesznek-e a meghatározóak, ez jövőnk kérdése.

+++

Láthattuk, hogy közös probléma világ, vezérlő elvek, módszertani eljárások jellemzik a marxi alapozású kritikai elméleteket és az ehhez sok szálon kapcsolódó VRE-t. Utóbbi kevésbé filozófiai aspektusú és társadalomelméleti szintű, mint inkább ökonómiai és szocio-kulturális alapozású, de azzal, hogy mindkettő történeti- és *unidiszciplináris társadalomtudomány* (tehát nem szaktudomány, Wallerstein, 2010, 54, 200-201.). Rokonok. Ezekről eltérő új felfogás a posztmarxistáké, akik a marxi elmélet három döntő elemének az egységét bontják meg vagy redukálják, amely a történetiség mellett a dialektikus filozófiát (benne az etikát) és a praxist egyaránt magába foglalta. A marxi totalitás szétesésének ma jelentősen megváltozott történelmi helyzetben lehetünk szemtanúi, amelyről autentikusan tudósított a cambridge-i egyetem szociológia professzorának, Göran Therbornnak az eszmélet kiskönyvtárban 2010-ben magyarul is megjelentetett munkája, „A marxizmustól a posztmarxizmus felé?” – így kérdőjellel. Ugyanis tagadhatatlan, hogy a marxi gondolati totalitás nemcsak a történeti társadalomtudományt és a dialektikus filozófiát, hanem *a marxista politikát is magába foglalta*, tehát azt a mozgalmi- és politikai praxist, amelynek retrográd korszakunkban *eltűnni látszik egykoron tevékeny szubjektuma*. A therborni kérdőjel tehát jogosult állapot leírás, mert kisvilágunkban alig-alig, a nagyvilágban pedig

¹² Lásd erről: Forgács Imre 2015, elsősorban IV-V. fejezetét.

szórványosan maradtak marxista elméletre hivatkozó politikai erők. A gondolkodás azonban egyfajta tett: ezért a forradalmi apály idején sem alternatíva nélküli. Nem közömbös ugyanis, hogy a Marx utáni marxizmus 130 éves organikus képződményéből milyen tendenciákat erősít meg a jelenkori gondolat: néhány friss és időtálló marxi tétellel a szaktudományos elemzést akarják megtermékenyíteni, mondván a marxizmus úgy is poszt- állapotban van, s ezzel veszendőbe hagyják annak gondolati totalitását; vagy pedig azért teszünk szellemi erőfeszítéseket, hogy a globális kapitalizmus, mint a tőke új mozgásformája idején is keressük az össz-folyamat megragadásának és kritikai átvilágításának lehetőségét. Éppen annak érdekében, hogy fenntarthassuk a munka társadalmi felszabadításának és az elidegenedés leküzdésének, az emberi lényeg filozófiai perspektíváinak teljesség-igényét: az anyagi és szellemi javakhoz való hozzáférés demokratizmusát. Ahogy az Eszmélet sok-sok tanulmánya, így Therborn egy másik, „Osztály a XXI. században” (2013, 97.szám) című tanulmánya is elgondolkodtató lehet egy *neomarxista perspektíva fenntartása* mellett. Azok a marxisták, akik szellemileg nem kívánnak a polgári társadalom meghaladásán munkálkodni, lehetnek bármennyire értékes tudósok, ettől még polgári szocialisták maradnak. Akiknek pedig nincs vállalt tradíciója, nincs történelem- és társadalom felfogása, azoknak muníciója sincs, mint ezt például hazánkban a balliberális tábor üressége és politikai csődje fényesen megmutatja.

Felhasznált irodalom

Arrighi, Giovanni 1990 The three hegemonies of historical capitalism *Review* 13/365-408.

Arrighi, Giovanni 1992 A fejlődés illúziója A félperiféria koncepciójának megújítása in: *Eszmélet*, 15-16/ 145-180.

Arrighi, Giovanni 1994 *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Times* London, Verso

Arrighi, Giovanni 1996. Kelet-Ázsia felemelkedése és az államközi rendszer elsorvadása in: *Eszmélet*, 30/ 169-197.

Artner Annamária 2006 *Globalizáció alulnézetben* Napvilág, Budapest

- Ágh Attila* 1987 Globális kihívás Magvető, Gyorsuló idő, Budapest
- Ágh Attila* 1988 „Népek hazája nagyvilág...” A vilárendszer-elméletek történetéhez Akadémia, Budapest
- Beaud, Michel* 1981 Histoire du capitalisme 1500-1980 Paris, Éditions du Seuil
- Böröcz József* 2015 Az államszocializmus összeomlása a „szovjet blokkban” és a globális munkaerő-vándorlás szerkezetváltozása in: Eszmélet 108, 108-130.
- Engels, Frigyes* 1969 /1880/ A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig MEM 19. k.
- Kiss Balázs* 1984 Világgazdaság-elméletek Magvető, Gyorsuló idő, Budapest
- Galló Béla* 2000 A túlélés tudománya Helikon, Budapest
- Hardt, Michael – Negri, Antonio* 2000 Empire 1018, Exils, Paris
- Kocka, Jürgen* 2011 A történelem és a társadalomtudományok ma Eszmélet (92)
- Le nouveau capitalisme (Nc) 2003 december–2004 január Le Monde diplomatique
(különszám, Manière de voir 72)
- Marx Károly* 1976 Értéktöbblet-elméletek MEM 26/II. Kossuth, Budapest
- Marx Károly* 1986 A tőke I. könyv MEM 23. kötet, Kossuth, Budapest
- Melegh Attila* 2015 Egyenlőtlen cserék felé. Európa és a vándorlási egyenlegek globális változása in: Eszmélet 108,43-81.
- Ránki György* 1977 Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai. Akadémia, Budapest,
- Rozsnyai Ervin* 2002 Az imperializmus korszakváltásai Budapest, a szerző kiadása
- Samir Amin* 2011 La loi de la valeur mondialisée pour un Marx sans rivages Le Temps des Cerises, Paris
- Stiglitz Joseph* 2003 A globalizáció visszasságai Napvilág, Budapest
- Szalai Erzsébet* 2001 Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban Aula
- Szalai Erzsébet* 2006 Az újkapitalizmus és ami utána jöhet ... ÚMK, Budapest

- Szentes Tamás* 1980 Polgári és ,újbaloldali' elméletek a tőkés világgazdaságról Kossuth
- Szentes Tamás* 1995 A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai Aula kiadó, BKE
- Szigeti Péter* 1991 Szervezett kapitalizmus Mediant Könyvek, Budapest
- Szigeti Péter* 1995 Az út maga a cél Társadalomelméleti tanulmányok MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Szigeti Péter* 2005 Világrendszer nézőben Napvilág kiadó, Budapest
- Szigeti Péter* 2011 Társadalomkutatás - mi végre? Politikatudomány, Alkotmányjog, Világrendszerelmélet Széchenyi István Egyetem, Universitas Győr, elektronikusan is elérhető: <http://mek.oszk.hu/09900/09957>
- Therborn, Göran* 2010 A marxizmustól a posztmarxizmus felé? L' Harmattan, Eszmélet Alapítvány, Budapest (fordította: Bozsó Péter)
- Therborn, Göran* 2013 Osztály a XXI. században in: Eszmélet 97.
- Wallerstein, Immanuel* 1976 Class-Conflict in Contemporary World-Economy in: Working Papers of Fernand Braudel Center XI, 7. p.
- Wallerstein, Immanuel* 1976 A World-System Perspectiv on the Social Sciences, The British Journal of Sociology, 3.
- Wallerstein, Immanuel* 1979 The capitalist world-economy Cambridge University Press, New York.
- Wallerstein, Immanuel* 1980 A világgazdaság felemelkedése és jövőbeni összeomlása. Az összehasonlító vizsgálat szempontjai; A világrendszer-szemlélet a társadalomtudományokban in: Fejlődés-Tanulmányok 4. ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszék, (ford.: Forgács Péter) Budapest 93-144 és 145-165.
- Wallerstein, Immanuel* 1983 A modern világgazdasági rendszer kialakulása A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században Gondolat, Budapest
- Wallerstein, Immanuel* 1987 Le capitalisme historique Editions La Découverte, Paris
- Wallerstein, Immanuel* 2010 Bevezetés a világrendszer elemzésbe eszmélet kiskönyvtár (fordította: Koltai Mihály Bence)

Ziegler Jean 2012 Globális válság és élelmezési válság transform! magyar kiadás, 3. szám